

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Hoe een Braziliaanse bijl in de patriottentijd belandde

Matthews Cascon, L.; Françoço, M.

Citation

Matthews Cascon, L., & Françoço, M. (2023). Hoe een Braziliaanse bijl in de patriottentijd belandde. *Wonderkamer: Magazine Voor Wetenschapsgeschiedenis*, 7, 42-45. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3634213>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3634213>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Hoe een Braziliaanse bijl in de patriottentijd belandde

Een inheemse Braziliaanse bijl uit de koloniale tijd oogt als een volkenkundig object, naar Holland verscheept om daar de aanschouwer naar verre oorden te voeren. Maar een raadselachtig label plaatst het object in het hart van de vaderlandse geschiedenis.

AUTEUR LEANDRO MATTHEWS CASCON & MARIANA FRANÇOZO (UNIVERSITEIT LEIDEN)

De Nederlandse, koloniale bezetting van Brazilië duurde van 1630 tot 1654. Tussen 1637 en 1644 was het bestuur in handen van Johan Maurits van Nassau-Siegen (afbeelding 1), die tijdens deze zevenjarige regeerperiode een grote verzameling inheemse objecten naar de Nederlandse Republiek liet verschepen. Johan Maurits toonde er zijn macht mee, of schonk ze aan connecties binnen de adel of andere Europese elites. Zo waaierden de objecten niet alleen over Nederlandse verzamelingen uit (zoals het Rijksmuseum voor Volkenkunde), maar kwamen ze ook in musea elders in Europa terecht (bijvoorbeeld het Deense Nationale Museum in Kopenhagen). Onder de Braziliaanse objecten die hun weg vonden naar Europa – ook via andere kanalen dan die van Johan Maurits – bevonden zich markante halvemaansbijlen (ook wel bekend als *anchor axes*). Ze danken hun naam aan hun stenen bladen die gepolijst zijn in de vorm van een halve maan. Ons onderzoek bracht tot nu toe elf exemplaren aan het licht in Europese musea die mogelijk afkomstig zijn uit vroegkoloniaal Brazilië. Ze zijn onlosmakelijk verbonden

met de Nederlandse koloniale geschiedenis, maar een van de bijlen, uit de collectie van het Tropenmuseum, kreeg eenmaal in Nederland een heel nieuw hoofdstuk aan zijn bestaan toegevoegd.

GLORIERIJK VERLEDEN

De eerste beschrijving van de bijl van het Tropenmuseum (afbeelding 2) dateert uit de jaren 1890 en komt van de Duitser Johannes Schmeltz, volkenkundige, naturalist en conservator van het Rijks Ethnographisch Museum (voorloper van het Rijksmuseum voor Volkenkunde). Hij treft de bijl aan tijdens collectiebeschrijvingen van twee Zwolse musea: het Museum der Overijselsche Vereeniging tot Ontwikkeling van Provinciale Welvaart te Zwolle en het Geschiedkundig Overijselsch Museum. Schmeltz stelt de Braziliaanse oorsprong van de bijl vast aan de hand van academische studies uit zijn tijd. De connectie met de Nederlandse koloniale geschiedenis ligt voor de hand: 'Herinneren we ons hoe het met Brazilië gesteld was in de zeventiende eeuw onder Hollandse heerschappij, zo kan ons het plotse opduiken van dit stuk op zo'n onver-

1 HALVEMAANSBIJL
De houten steel van de bijl is 57 cm lang. Bij het stenen blad is de bijl 18 cm breed (collectie: Nationaal Museum van Wereldculturen, inv. nr. 1322-312, foto: Leandro Matthews Cascon)

2 TEKSTLABEL
(collectie: Nationaal Museum van Wereldculturen, inv. nr. 1322-312, foto: Leandro Matthews Cascon)

3 LATIJNSE ACHTERKANT
(collectie: Nationaal Museum van Wereldculturen, inv. nr. 1322-312, foto: Leandro Matthews Cascon)

4 GOUVERNEUR-GENERAAL
Johan Maurits van Nassau-Siegen, olieverf op doek, Jan de Baen, circa 1670 (collectie: Mauritshuis Den Haag)

AFBEELDING van een SCHOP, PHOEF of ANTI-PATRIOT.

Ziet hier uw Beeltenis, verachte ANTI-PATRIOTEN!
 Die, als de Rai, voor 't aaz, uw dierbre Vryheid split;
 Aan wens rechtledig Hooft twe: Ezelsoren praen,
 Naan een Oranje Leuz, by 't doome 'tolk gewid;
 't Bedriegelyke Glas is 't tonmerk dat uw Oogen
 Blind voor de Waarheid zyn, terwyf de Statenband,
 De Keetens, 't haatlyk Juk, 't Levry van 't IJvermogen,
 Leert hoe ge uw vulle ziel aan Dwinglandy verpand;
 De Goldzak is uw hoop, by doet uw kluisien dragen,
 Voor 't Good verkoop ge uw Regt — uw Ziel — uw Za-
 tigheit,
 So kunt gy slechts het Hof — het Dwangoorag bebagen,
 Danzy, en 't Krulper tot den laaghen dienst bereid;
 De rookende Oproeroort, in uw belminne handen,
 Leert ons Verleete Gelpulz! hoe uw verloekt Verraad
 De dolle Multaucht floekt, haar woede doet ontbranden,
 En onze Velligheid naar 't hart en 't levero flau:
 Uw Net- en Schmelkloed, de Degen, kan ont Leeren,
 Dat Am zoo wel als Ryk uw haatlyk voesvoor drukt,
 Dat gyzelfs d' Adellom zich schandlyk doet vermeeren,
 Daarby, ontzart van Eer, den nek voor Dwingers bukt;
 Verreup ont heilig Regt met uw gerolcke Voeten,
 Gut voort de Vryheid op het moedig hart te treden,
 Die Schandad zult gy hier en in den Afglood boeten,
 Naardit uw Vaderland Sleurt uw de Hellood heen,
 Dan wat gy woelen moogt op 't regt en 't heil des Kelgen,
 't Baudsch CARTAO kunt ge, o Soodatantj noot ver-
 gelgen

5 PATRIOTTENSPOT

Afbeelding van een schop, phoef of anti patriot, anoniem, 1785
 (collectie: Rijksmuseum Boerhaave Leiden, inv. nr. P00501)

wachte plaats amper verwonderen en kunnen we daarin slechts een getuigenis zien van dat lang verstreken, roemrijke tijdperk.'

Het op nostalgische wijze romantiseren van het Nederlandse verleden — dat gezeheten 'lang verstreken, roemrijke tijdperk' — is een terugkerend verschijnsel. Het leefde op na het pijnlijke verlies van kolonies en maritieme macht na de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784), dat het land deed terugverlangen naar de bloeiperiode van de Gouden Eeuw. Eind negentiende eeuw toonde zelfs de Duitser Schmeltz zich er kennelijk gevoelig voor, en ook heden ten dage tiert de koloniale nostalgie welig op sociale media en bij sommige politieke groeperingen. Voor het gemak worden

daarbij de verworven rijkdommen van weleer los gezien van de gewelddadige onderdrukking van andere culturen die daarmee gepaard ging.

Schmeltz' associatie van de bijl met een glorierijk nationaal (koloniaal) verleden vormt nogal een contrast met een nu meer gangbare kijk die dergelijke objecten eveneens als een symbool van exploitatie en onderdrukking beschouwt. Het verhaal van de halvemaansbijl van het Tropenmuseum toont dat historische objecten geen steriele objecten zijn die op een afstand staan van het heden. Telkens ondergaan ze herinterpretatie en her-toe-eigening onder invloed van actuele kwesties en veranderende opvattingen.

EEN TWEEDE VERHAAL

Behalve zijn indrukwekkende voorkomen springt bij de halvemaansbijl van het Tropenmuseum een houten label in het oog, dat er in de negentiende eeuw aan moet zijn toegevoegd (afbeelding 3 en 4). Het verbindt het Braziliaanse object op een verrassende wijze met een centrale gebeurtenis uit de Nederlandse geschiedenis: de opstand der patriotten aan het einde van de achttiende eeuw.

Het label komt voor in de beschrijving van Schmeltz, die het duidt als 'Een aan de bijl middels een dunne ketting bevestigde zwarte, bruine omrande label'. Aan de ene kant van het label staat de volgende tekst: 'Dit waapen-tuig der duisternis, gebruikt door boose listen, toont wat gewaande vrijheid is, daar licht, en plichten misten.' Aan de andere kant staat een Latijnse variant hierop: 'Arma tenebrarum inventa A°. 1787 - formidolosi temporis patriotissimi reliquia', wat te vertalen is als: 'Wapen der duisternis, ontdekt A°. 1787' — het angstaanjagend relict uit de meest patriottistische tijd.' De patriottentijd staat voor de roerige en gewelddadige jaren tussen 1780 en 1787, toen verschillende steden en provincies zich tegen de machtsaanspraken van stadhouder Willem V en diens aanhangers keerden. Een belangrijke aanleiding vormde de desastreuze Vierde Engelse Oorlog, die — zagen we eerder — ook een romantisch terugverlangen naar de Gouden Eeuw aanwakkerde. Wijst de labeltekst erop dat de bijl daadwerkelijk zou zijn ingezet tijdens schermutselingen? En is hier wellicht ook de breuk ontstaan die zichtbaar is in het blad, waarmee het object een fysiek kenmerk draagt dat terugvoert tot de patriottentijd? Dat het object juist in Zwolle is aangetroffen maakt dit scenario aannemelijker: samen met Utrecht en Gelderland behoorde Overijssel tot de voornaamste brandhaarden van de opstand der patriotten.

De uitdrukking 'wapen der duisternis' die het label aan beide kanten siert, suggereert een kwaadaardig gebruik

Schmeltz denkt in elk geval van wel. Hij beschouwt de teksten op het label als een bewijs dat de bijl 'gedurende de Patriotten onlusten, volgens een daaraan bevestigd houten bordje, te Deventer als wapen [moet] gediend hebben'. Maar hij vermeldt niet waar of wanneer hij dan zou zijn gebruikt, noch of het patriotten of orangisten waren die de vijand ermee te lijf zijn gegaan. De uitdrukking 'wapen der duisternis' die het label aan beide kanten siert, suggereert een kwaadaardig gebruik, waarbij de bijl althans in de ogen van de schrijver van deze woorden voor 'foute' doeleinden is ingezet. Al zou deze aanduiding ook nog kunnen verwijzen naar de inheems-Braziliaanse origine van de bijl. Inheemse volkeren werden in de westerse wereld immers al snel als achterlijk en wild, oftewel 'duister' bestempeld. Laten we de inscripties nog eens nader bekijken. Waar de Latijnse inscriptie verdergaat met de woorden 'angstwekkend relict uit de meest patriottistische tijd', voegt de Nederlandse eraan toe dat het wapentuig was 'gebruikt door boose listen' en dat het 'toont wat gewaande vrijheid is' in een tijd waarin 'licht, en plichten misten'. De woorden 'meest patriottistische tijd' lijken te wijzen op een insteek die de pro-patriottisch is. De bijl, 'gebruikt door boose listen', zou dan in orangistische handen zijn geweest. Anderzijds lijken de uitdrukkingen 'gewaande vrijheid' en 'plicht' meer te wijzen op steun aan het gevestigde gezag. 'Licht' kan metaforisch verwijzen naar 'goed' (versus 'kwaad'), maar kan ook betrekking hebben op gangbare verlichtingsideeën die de monarchie ter discussie stelden. Wat het er niet eenvoudiger op maakt is dat de tegengestelde kampen in de patriottentijd zich van dezelfde symbolen en terminologie bedienden: ook Organisten betitelden

zichzelf als 'patriottistisch'. Kortom, de analyse van de labeltekst leidt niet tot een eenduidige conclusie.

Het is zeer wel mogelijk dat de labeltekst gemaakt is na de patriottentijd en dat de bijl zich toen in Overijssel bevond, en wellicht in Zwolle. Gezien het feit dat het een ingrijpende gebeurtenis op een negatieve manier aanduidt, zou het het doel van de tekst geweest kunnen zijn om de patriottenopstand in een kwaad daglicht te stellen, als een vermanende boodschap van de centrale macht aan de lokale bevolking en de Nederlanders in het algemeen. Het zou passen in een historisch discours waarin de patriottenrevolutie wordt gedelegeerd.

LABEL ÉN OBJECT

Los van de exacte interpretatie heeft dit bijzondere label een eigen museale betekenis gekregen. Aanvankelijk bedoeld als uitlegtekst bij een object, een hulpmiddel, kunnen we het nu feitelijk beschouwen als een eigenstandig object met een eigen verhaal. Tekenend is bijvoorbeeld dat in de museumcatalogus 'inkt' in de opsomming van materiaalsoorten van het object voorkomt, terwijl deze – voor alle duidelijkheid – niet op de bijl zelf valt aan te treffen, maar slechts op het houten label dat tot een essentieel deel van het grotere geheel is uitgegroeid. Zo heeft de halvemaansbijl van het Tropenmuseum zijn eigen pad door de Nederlandse geschiedenis gehakt. ■

Dit onderzoek is onderdeel van het ERC-project BRASILIAE. Indigenous Knowledge in the Making of Science, gefinancierd door het Horizon 2020-programma voor onderzoek en innovatie van de Europese Onderzoeksraad (overeenkomst nr. 715423).

Lees meer

Mariana Francozo, 'Global connections: Johan Maurits of Nassau-Siegen's Collection of Curiosities', in: Michiel van Groesen (red.), *The Legacy of Dutch Brazil* (New York 2014), 105-123.
Tom van der Molen, *Whose Golden Age? On A Term That's Not Fit For Purpose* (2019), https://www.amsterdammuseum.nl/sites/default/files/whose_golden_age_def.pdf.
Saskia Pieterse, 'Progressive nostalgia: Restoring and selling the Dutch "Golden Age"', *Journal of Commonwealth and Postcolonial Studies* 7 (2019), nr. 2, online access.
Stig Rydén, 'Brazilian anchor axes', *Ethnological Studies* 4 (1937), 50-83.